

Нар. 1932 р. в с. Дебрі Пловдивського округу. Працював у видавництві «Български писател», очолював видавництво «Народна младеж», тепер — головний секретар Співки болгарських письменників Заслужений діяч культури Пише вірші, п'єси, публіцистику Оpubлікував кілька книжок прози, серед яких — збірка оповідань «Та й ім'я в тебе гарне», повісті «Зі смертю на ти», «Двое», історичні романи «Хроніка про Хаджі Димитра», «Деспот Слав», «Занепад Іванка».

МІСЯЧНІ ДУКАТИ

1
Хлопець у кутку затих, і Бурунсузові здалося, що це вже кінець. Він затамував подих і прислухався, але за стінами колиби сумирно ремигали вівці та сонно хоркали барани. Навіть птахи в лісі давно поснули. Бурунсуз виглянув надвір, проти місяця зблиснула в'юнка ласка й шаснула в кошару. Цей звірок з'явився тут зовсім недавно й нічого доброго не віщував...

Бурунсуз укrywся сіряком і зручніше вмовстився на сні. Місяць виснув над деревами й засівав долину дрібним золотим піском. У тому примарному сьайві гори ледь помітно ворущились і мовби дихали. Тіні найвищих буків сягали аж за поріг, і довкола тхнуло прілим листям, цапом та кислим овечим молоком, як у кожній гірській кошарі. На тину висів білий волячий череп і сміявся з вівчаря. Оголені куці ріжки черепа здавались проти місяця жовтими. Така сама примарна жовтизна обляпала й кругле листячко дикої груші за плотом, стікаючи додолу й розбризкуючись, неначе золота вода. Листя груші млосьно ворущилося й тремтіло, і від того сам по собі народжувався лагідний вітерець, сповнюючи вечірню тишу таємничим шепотом.

Місяць яснішав і жовтів, кругле листячко груші мерехтіло, чимраз дужче нагадуючи дукати, й Бурунсуз ніяк не міг заснути. Адже Хаджі Димитр¹ дав Бурунсузові добру жменю справжніх золотих монет. Отам за кошарою, потай від усіх... Правду кажучи, він дав їх не просто так, а за певну послугу. І хоч умова була не з легких, зате й золота отаман сипнув чимало. Коли востанці зникли за горбом, у кошарі лишився поранений Тодор, молодший отаманів брат...

Рани юного гайдука ятрились, і Бурунсуз потай сподівався не сьогодні—завтра закопати його десь або в кушах, або в яру під скелею. Відтоді минуло три дні, ввесь цей час поранений марив і тіпався в гарячці, лише сьогодні надвечір затих. Чи навіки чи тільки заснув — Бурунсуз іще не знав і не квапився перевіряти. Ніч тільки починалася, до ранку було далеко, й вівчар тихо лежав на сіні коло дверей: серед ночі турки не зважувалися щастати в ліж, спати можна було спокійно. Бурунсуз починав тремтіти тільки зі сходом сонця, але блиск золота додавав йому відваги, і він потроху заспокоювався. Він зроду не бачив стільки дукатів. За ці гроші можна було поставити нову хату, докупити овець, вибитись у великі люди. Бурунсуз це добре знав. Тепер він сподівався на щасливу долю, бо останнім часом господарство його занепало й зійшло нанівець — хоч іди попідвіконню з торбою. Багато худоба пропало від чуми. Протягом останніх двох років страшна хвороба винищила пів-отари. Ходить собі вівця чи коза, тоді засланиться, починає хропти, далі трохи покуняє та й край. І нічим не зарадиш — хоч пускай кров, хоч просили у вухо хворої вівці червону нитку від уроків... Коли б не ті отаманові дукати, довелось б жebraкувати. То був неначе божий дар. За ці гроші Бурунсуз мав доглянути пораненого. Хаджі Димитр спинився тоді за кошарою й сказав.

— Кажуть люди, що ти добрий чоловік. Саме за таких ми й ідемо битися з бусурманом. Тодор — мій брат. Вилікуй Тодора й переправ його в Румунію. Нехай чекає на мене там. А це ось гроші. Половину лиши собі, а ті віддаси Тодорові, щоб мав на прожиття. І дай тобі боже добра і здоров'я. Буду живий — побачимося...

Коли Бурунсуз ховав ті дукати, рука в нього тремтіла. Він поклявся отаманові виконати його наказ, але тієї клятви стало хіба доти, поки загін зник за горбом. Навіть половина дукатів була справжнім багатством. Сяйво золота засліпило вівчаря. Його зненацька охопила якась дивна тривога. Про пораненого повстанця він геть забув — думки кружляли навколо капшука з дукатами. Бурунсуз цілий день носився з кашуком, сховавши його в широкому поясі. Того дня отара гак і вистояла в кошарі без паші та води. Підсунувши пораненому гайдукові скибку хліба та полумисок молока, він більше й не заглядав до нього. І лише наприкінці дня, дивлячись, як непритомний Тодор гіпається на сіні в кутку, він перев'язав йому рани й обклав їх цілющим зіллям.

Але більше до нього й не підійшов. Та й чого мав задарма ходити, коли напевно знав, що хлопець ось-ось віддасть богіві душу.

Після перев'язки Тодор наче заспокоївся й затих, але Бурунсуз не звернув на це уваги. Не помітив він і того, що бліді шоки хворого налилися прозорим рум'янцем. Біль грохи вщух, Тодор опритомнів, але й досі лежав непорушно, знесилений важким нападом. Він часом ледь розтуляв повіки й дивився на ще неясний прямокутник дверей, хоч

¹ Хаджі Димитр (1837 — 1868) — герой визвольного руху болгар проти турецького поневолення.

нічого й не бачив, бо все перед очима розпливалося й тануло в сивій імлі. Було б справжнім дивом, якби він оклигав і переборов смерть. Перед ним височила стрімка скеля, й здолати її він уже не міг.

Бурунсуз був цілком певен цього, й думка раз по раз навертала його до дукатів, навіть тихі стогони пораненого не заважали мріяти, і коли він усе-таки підставляв Тодорові полумисок з молоком, то тільки щоб не мучитися докорами сумління, дивлячись у невидючі очі конаючого гайдука.

Вранці, замкнувши двері, він вигнав отару й більше не думав про пораненого. Тепер він боявся одного: коли б до кошари не забрів якийсь випадковий турок. Щоб позбутися цього бридкого страху, Бурунсуз дістав з-за пояса капшук із дукатами, ставав і довго прислухався, чи нікого нема, аж тоді розсупонював капшук. Поки вівці та кози паслись між деревами, можна було втішатися блиском золотих монет. Від найменшого шереху тварини злякано збіжаться докупи, й тронки та дзвоник знімуть тривогу на цілий ліс. До того ж біля ніг Бурунсуза лежали й собаки, сторожко нашорошивши вуха.

Всівшись по-турецькому на траві, Бурунсуз висипав дукати на хустку, лоб його напружено морщився, брови насувалися на самісінькі очі, а золото вигравало променями й аж пекло в пучки. Якась ще неусвідомлена думка, прокинувшись під черепом, манила Бурунсуза в невідомі світи, але в тих омріяних світах теж були самі кітні вівці, чорноморді ярочки та дурні круторогі барани, обвішані дзвіночками. Це був його власний світ, з якого він не міг вийти навіть у мріях. Часом з туману думки виринали отаманові слова: «Саме за таких ми й ідемо битися з бусурманом», але вівчар уперто стріпував кучматою головою й проганяв ці непрохані думки, спереचाючись із отаманом: «Ти мені грошей дай, а розумом я й своїм обійдуся. Коли в тебе дукати, перед тобою й турок феску ламатиме, а про наших голодранців я вже й не кажу...»

І Бурунсуз згрібав монети з полотняної хустки назад у капшук, затаючи його міцним ремінцем. Інколи думка зривалася з припону, мов застояний бичок, і тоді Бурунсуз біг слідом за нею підтюпцем, сам не знаючи куди. Але дурна думка, як на зло, щоразу приводила його на багате обійстя Дянка Дрянволії. Який у цього чорбаджії млин! Диво та й годі! От коли б і собі такий... Не було б у світі щасливішої людини. Ще два дні тому Бурунсуз не міг і мріяти про такий млин, а тепер усе змінилося. Тепер за поясом у нього лежали дукати, чарівні золоті монети, він на собі відчував їхню владу і думав тільки про них. А кому приспіло вмирати — нехай собі, то Бурунсуза не обходить. Батько Бурунсузів, як і дід, жили під турком не гірше за інших людей, то чого це він має дбати про якихось там волоцюг і шибайголів, що самі не цінують свого життя? Хай-но знайдуть дурнішого.

Бурунсуз піднімав гирлигу до очей, мружачись проти сонця. Світ починав здаватися йому зовсім не таким похмурим і чужим, навіть голе бескеття лагіднішало, й Бурунсуз відчував себе господарем усіх навколишніх верхів. Увечері він не квапився до кошари, поволі заганяв і доїв овець, не дуже зазірав і в темний куток до хворого. Коли ж часом і заглядав, то швидше з нетерплячки: чи не сконав урешті той гайдук? Він сподівався побачити його холодним і заляканим, але юнак чомусь і досі шарудів сіном і тихо стогнав. Господар кошари сідав поряд, і в голову знову лізли каламутні чорні думки. Погляд його мимохіть зупи-

нявся на сокирі біля порога, та залишки людяності, що ще лишалися в душі Бурунсуза, раптом збурювались і відводили погляд убік — далі від страшного леза. Бурунсуз, мов спійманий на гарячому, згорблювався і нишкнув, а потім, щоб довести самому собі, що він таки ж людина й християнин, міняв у полумиску надпите молоко, часом навіть перев'язував хворому рани клаптями його давно подертої сорочки.

Лякаючись отих власних чорних думок, третього вечора Бурунсуз навіть не зазирнув до колиби Там панували тиша й пійтма, і в серці вівчаря заворушилася нова надія, — може, аж оце вже край? Може, врешті скінчилися життєві поневіряння молодого повстанця?

Він ліг просто на сіні під колибою й заснув, прикелисаний духом сухої матірки. Розплющив очі аж тоді, як роса заяскріла під першим сонячним промінням. Нетерпляче відкинувши сіряк, він зайшов до колиби. Тодор сидів коло задньої стіни, полумисок був порожній. Бурунсуз аж витривчився на молодого гайдука:

— Щось ти надто швидко оклигав!..

І вицвілі брови його зійшлись на перенісці рудим пружком. Тодор блідо всміхнувся:

— Та начебто так...

— А я вже збирався тебе ховати, — визнав вівчар. Глухий байдужий голос неприємно вразив Тодора. Було схоже на те, що господаря кошари не дуже тішить його одужання. Щоб не думати про це, гість випростав поранену ногу й мовив:

— Я б чогось попоїв...

Бурунсуз приніс повний полумисок молока й окраєць хліба, підсунув хворому й вийшов надвір. Яскраве сонце вдарило йому в очі, й вівчар з несподіванки аж зажмурився.

2

Ранками надворі було холодно, діамантами вигравала роса на траві, а в оборі знехотя бекали віви. Бурунсуз випускав отару і гнав у чагарі. Тільки тепер Тодор підсувався до замкнених дверей і визирав у шпарку. Видно було лише схи́л, густе узлісся за видолінком та найближчий пагорб, порослий буковим чагарником. З одного боку пагорб уривався стрімкою кручею, поораною трщинами, — там Тодор міг би знайти зручну печерку, пристановище на найближчий час. Бо що певніше видужував, то більше боявся за своє життя. А кошара була ненадійною схованкою. Вчора сюди забрело двоє якихось турецьких розбишак. Вони довго торгали замкнені двері, кричали й нахвалялися рознести їх ущент, але господар був десь далеко, турки позабирали вивішені сушитись овечі шкури й пішли геть. Більше вони не приходили, хоча Тодор затаївся за дверима й виглядав їх мало не півдня. Увечері він розповів Бурунсузу про непроханих відвідувачів, і той з переляку аж пополотнів. Він довго ходив із колиби в колибу, нарешті вгамувався й сів, але в очах йому застиг лихий холодний вогник, і Тодор відчув, що вівчар замислив недобре. Підозра гнала сон з-перед очей, гайдук не міг заснути, й до самого світанку лежав і блимав у порожню пійтму. Часом йому починало здаватися, що він даремно підозрює вівчаря, що Бурунсуз зовсім не погана людина, але заснути він однаково не міг. І це врятувало Тодора...

Десь опівночі він раптом більше відчув, ніж побачив, що Бурунсуз тихо скрадається до сокири, яка лежала біля дверей. У темряві Тодор не міг до пуття щось побачити, але вуха його фіксували кожен рух Бурунсуза. Тодор умисне заворушився на шерехкому сні. Бурунсуз пришишк.

— Хочеш навідати овець? — озвався Тодор, аби щось сказати.

Бурунсуз отямився, хрипко промовив:

— Та наче старий баран брязнув дзвіночком..

І швидко вийшов за поріг. Повернувся він аж на світанку — Тодор тільки був задрімав, але враз розплюшив очі.

— Ну, що там таке?

— Звірина якась наполохала старого, — збрехав Бурунсуз. І раптом докинув: — А тобі треба той... іти з кошари. Бо завтра ввечері приїде мій пайовик, ми з ним пасемо разом. А що я йому скажу?.. Я сховаю тебе в одній печері. О-он отам! — Він махнув рукою в бік урвища. — Сам зможеш дійти?

— Спробую..

— То ввечері й поведу.

Тодор виглядав із колиби в шпарку й думав про Петка Бурунсуза. Той усе робив мовби з-під батога: знехотя давав йому їсти, знехотя розмовляв... Але Тодор і досі не міг напевно сказати, що той замислив. Якщо вирішив його вбити — чому не вбив тоді, коли Тодор валявся на сні непритомний? Один-єдиний удар — та й по всьому. І Тодор би нічого не відчув, та й не боявся б, як оце тепер.

Або чому не виказав його туркам? Терновський паша б його не тільки похвалив, а ще й нагородив би: адже обіцяв золота за голову кожного гайдука, аби тільки з чети Хаджі Димитра. То чому ж він не виказав його турецькому паші?

Думки не тримались купи, й Тодор не знав, що гадати. Або він зовсім втратив розум від страху, або ж Бурунсуз надто обережний і хитрий..

Від цих похмурих думок його відвернуло маленьке червоне сонечко на рукаві. Комашина лізла й лізла кудись угору, мов крапелька ясної крові на срібнотканому сукні. Вівчар уже кілька разів натякав Тодорові, що повстанську форму слід змінити на звичайний сільський сіряк, але Тодор відмовлявся. Змінив тільки штани, а мережаної сріблом куртки не схотів скинути. Якщо турки схоплять його, то однаково повісять, хоч би як він був одягнений. Краще вже лишатись у цій формі, в повстанському одязі гайдука, в якому ходять отаман і всі його бійці-побратими.

Та й не тільки це. Рушаючи в гори, Тодор зашив у підкладці кілька золотих монет — материн дарунок на прощання. Він остерігався вівчаря, тому делікатно відкидав його пропозицію змінити куртку.

— Не думай про це, бай Петко, — сказав молодий гайдук. — Якщо басурмаці мене схоплять, то не допоможе й твій сіряк, і в сіряку пошлють аллахові в зуби.

— Воно то, хлопче, так, але й стерегтись не завадило б..

— Та вже якось устережусь.

Більше про ту куртку не розмовляли, хоча Тодор кілька разів перехоплював погляд вівчаря, який мовби обмацував очима кожну зборочку клятої одежини. Невже й справді догадався? — думав Тодор, і тут-таки сам собі відповідав: — Дурниця! Який з нього ясновидець..

Сонце світило просто в двері колиби, в шпаринку пробився тоненький промінець, вихопивши з сутінок ледь помітні порошинки. Тодор переклав червону комашку на долоню й підняв догори. Немовби відчувши його бажання, сонечко розпрвило цупкі крильця й полетіло на яскравий промінець, далі з гідною подиву точністю шаснуло в шпаринку й зникло. Полетіло невідомо куди, як Тодорові товариші по четі. Відтоді вже минуло десять днів, і десять днів Тодор не мав од них вісті. Тоді він лежав на зеленій траві, а брат стояв поряд навколішках і тримав його кволу руку. В очах отамана застигли два почуття: любов і обов'язок. Тодорові рани його пекли, він вгався: лишати чи не лишати брата в цього віваря. Тодор наполягав, щоб залишили. Він знав, що без крайньої потреби старший брат нізащо на це не погодиться. Але для чети настала вирішальна мить. Отаман не міг важити життям усіх повстанців, попереду на них чекали стрімкі стежки, нові битви та випробування, перемога або смерть. Загін не міг чекати, а рани в Тодора були важкі, почали гноїтися.

— Залиште мене й ідіть, — сказав Тодор. — А як видужаю, то або сам тебе знайду, або ж ти мене розшукаєш. Про чету дбай, про мене не думай... Бо мої дні...

— Братику, перестань! — стріпнув чубом отаман. Тодор пам'ятав, як старший брат відвернувся, щоб молодший не побачив його раптових сліз. — Як видужаєш, пробирайся на схід, чекатиму тебе за долиною Агліки. Чув?.. Ото тільки, що я скажу нашому братові Христакі... Я й Гунчо прийдемо вдвох, а тебе не буде з нами...

Він схилився й поцілував Тодора. Потім одвів Бурунсуза трохи вбік і щось довго йому говорив, а далі дав йому жменю дукатів, щоб коли Тодор видужає, було за що переправити його через Дунай, у Румунію... Це поранений добре почув, і йому стало боляче. Хаджі Димитр і сам не вірив у свої слова... Чета рушила. Тодор насилу обернув голову й довго дивився вслід. Хлопці йшли похнюпившись, тільки отаман раз по раз озирався назад, махаючи братові рукою. Востанне Тодор побачив його за вибалком і не впізнав: старший брат здавався маленьким сутулим чоловiчком. Розлука висотала з отамана рештки сил...

Де то вони тепер поневiряються, думає молодий гайдук. Він сам собі здавався схожим на птаха з перебитими крилами. Покинутий і нікому не потрібний птах... Йому стало так прикро, аж сльози побігли по блідих щоках. Він хутко витерся долонею й мимовільно зиркнув на двері. В колибі нікого не було, але Тодор не міг собі подарувати, що так по-дитячому розкис. Коли рани нестерпно боліли, терпів, а тепер он... Особливо страшно пекло на Севліївському шляху. Тоді вони цілий день ховались у скелях, наче вужі, зміжилися на сонці, а лютий біль свердлив його кістки. Важкі повіки злипалися, й він крізь хисткий сон чув гомін води, великої швидкої річки...

Вода нагадала йому про полумисок з молоком. Тодор узяв хліб і почав кришити в полумисок. І коли попоїв, із жалем зазирнув у порожню посудину. Голод не вщух. Останніми днями Тодорові весь час хотілося їсти. Він підповз до діжечки з бринзою, запустив пальці в ропу. Бринза була м'яка й добра. Наївшись, Тодор ліг у своєму кутку горілиць. Тоді витяг з-під сіна пістоль і про всяк випадок перезарядив. Прощаючись із четою, він віддав братові рушницю й попросив у нього цей пістоль: і невеличкий, і при нагоді може виручити його з біди. Дмухнувши в цівку, Тодор поклав пістоль під голови й зігхнув. Тепер

належало трохи поспати, поки не повернувся Бурунсуз, а то, бува, знову цілу ніч не шутиш ока...

3

Отара кинулася до води.

Ставши над берегом, Бурунсуз сперся на гирлигу й витяг кисет із тютюном. Його низьке чоло зморщилося й немовби зробилося ще нижчим, а зіщулені очіи сердито й підозріливо зиркали понад спинами овець. Бурунсуз був лютий на себе й на цілий світ. Усе треба робити з розумом, а він тоді неначе здурів: заходився поночі лапати сокиру. Здурів і край. Мав би спершу пересвідчитися, чи той уже спить, а тоді вже й діяти... Підійшов би й став у нього над головою з сокирою в руках, а Тодор би жажнув із пістоля та й по всьому. Так би й було, коли б той не озвався перший...

Бурунсуз аж повиснув на гирлизі й мало її не зламав. Коли б хлопець тільки нічого не збагнув. Може, таки не розгадав його потаємного задуму?.. Бо коли б і справді розгадав, то хіба питав би потім, що налякало старого барана...

Ця думка трохи заспокоїла Бурунсуза, але він вирішив поводитись із Тодором так, щоб розвіяти всі його підозри. Квапитися нема куди. А то уб'єш клятого повстанця, а тут його старший брат: що тоді робити?..

Бурунсуз не передбачив такого повороту подій, і від самої згадки про страшного отамана поза спиною в нього побігли мурахи. Потрапиш йому до рук — шукай свою голову в котромусь виярку. З такими жарги погані. Вівчар підійшов до маленького джерельця, здмухнув сухе листя й припав губами до крижаної води. А коли випростався, отара вже перебрела потічок і вузькою стрічкою тяглася до скель. Вівчар підняв собак і теж рушив за отарою. Печера була саме там, і він надав ходи. Стежечки до печери ніхто не знав, а вона непомітно вилась угору й угору, до того букового куща, що закрив отвір від стороннього ока.

Коли Бурунсуз підійшов, з печери вискочила прудка ласка й шаснула під кущ. Вівчар дістав з-за пояса довгого важкого ножа, зрізав кілька гілочок бука й скрутив деркача. Вимівши в печері, він збігав у яр, нарвав трави та папороті, кинув під одну стіну — постіль була готова. Бурунсуз виглянув з печери й наморщив лоб — чи не перевести сюди хлопця сьогодні ж, але тільки сів край урвища й зітхнув.

Отара тихо паслась, дзвоники на баранах зрідка подзенькували й наганяли сон. Припікало сонце, й трава пахла, мов навесні. Спокій доволішніх вершин і пагорбів, синє небо та легенькі хмарки настроювали на мрійливий лад. У цьому світі живодайних струмків і потоків, ясно-зелених дерев і кущів, духмяного зілля та квітів нема думка про смерть здавалася блюзнірством, але, мовби на зло природі та буйному ширттю, якраз примара смерті й збудила мрію в дикому вівчаревому серці. Бурунсуз і досі сидів, звівши ноги з урвища коло печери, але думки його блукали далеко вниз, за незліченною отарою, яку стереже добрий десяток наймитів і гомін трюнок якої заглушив би дзвінки обозу всіх султанських полків. Бурунсуз ніколи не бачив султанського обозу, але все величне в його уяві було пов'язане з передзвоном та беканням великих круторогих баранів. Яке ж то султанське військо без лунких баранячих дзвоників, думав Бурунсуз.

Коли сонце схилилося над пагорбом, він спустився до своїх овець. Повітря в яру було вже холодне й вогке. Кошара мовчала під потемнілим горбом. Бурунсуз кахикнув, хвилину почекав і зайшов до колиби. Десь там у сутінках зашаруділо сіно.

— Добрий вечір, — уперше привітався Бурунсуз.

— Дай боже здоров'я.

Вівчар сів на триногому дзиглику біля Тодора й дістав кисет.

— Ось побачиш, яку я тобі постіль у печері зробив. — Люлька сичала й потріскувала. — Зможеш дійти?

— Вже якось доберуся...

— Тоді ходім.

Тодор насилу переставляв ноги. Рани ще не загоїлися й страшенно пеки. Забувши про нічну пригоду, він налягав вівчареві на плече, й підозри його потроху розвіювались. Бурунсуз обережно йшов поряд із ним, попереджаючи про каміння та баюри, тихий голос його бринів над самим вухом пораненого гайдука. Мабуть, уночі мені просто привиділося, думав він. Може, чоловік і справді хотів навідати отару...

Тоді згадалося головне: а нащо ж він ліз по сокиру?.. Але Тодор квапливо приглушив у собі ту лиху підозру. В отій темряві, та ще коли переховуєш у колибі пораненого гайдука, мимоволі хапатимешся за сокиру, почувши якийсь сторонній звук. Цей вівчар людина наче непогана, тільки трохи здичавів серед оцих пуш. І хтозна-скільки років живе він у кошарі самотою. Одне діло бути серед людей, і зовсім інше — знати тільки худобу.

Тодор стомився, вони сіли на давно повалене дерево перепочити, гайдук витягнув хвору ногу й хрипко зітхнув:

— А в тебе є діти?

— Колись були, тепер немає, — збрехав Бурунсуз.

Тодор звів брови:

— А де ж вони?

— Повмирили. Спочатку вмерла моя стара, а за нею і діти...

Тодор більше нічого не питав — не хотів вередити чужу рану, та вівчар розповідав сам.

— Повмирили од болячки в горлі... Посиніє отак, сапне разів кілька — і край... Тепер я сам у цілому світі. Тільки сам хіба проживеш? Є тут одна вдовичка, міг би зійтись, та дітей у неї до біса, не хочеться годувати чужих дітей... А то ще є одна в Дрянові, вона мені більше до душі, та не знаю, чи оддадуть. Батько в неї там такий скнара, що страх, тільки про гроші думає... Хочє багатого жениха...

Все це були вигадки, Бурунсуз аж сам дивувався, як це воно в нього виходить так переконливо й правдиво. На думку йому спало щось нове — геть несподіване: ану як випросити в хлопця всі дукати, які дав йому тоді отаман? Але він знав, як їх важко заробляти, й прикусив язика. Де знайдеш такого йолопа, що віддав би тобі свої гроші! А то нагадає, а Тодор схаменеться й забере належне йому? Краще мовчати, вирішив Бурунсуз. Краще добре обмацати куртку: десь там мусять бути й інші дукати...

Подумавши це, він звівся на ноги й простяг гайдукові руку. Стежка щодалі стрімкішала. Коли щось робити, то зараз, іншої такої нагоди не буде, вирішив Бурунсуз, узяв хлопця за попереk і неквапом повів далі. Тепер він раз по раз умисне спотикався й мало не падав, мовби випадково ковзаючи рукою по срібнотканій гайдуковій куртці. Ко-

ли вони нарешті дійшли, Бурунсуз вже не обіймав Тодора: дукати були зашиті в підкладці лівої поли. Не багато, але все-таки є...

Зійшов місяць. Тодор заліз до печери й простягнувся на ще свіжій папороті, а Бурунсуз підсунув собі каменюку. В порожню колибу не хотілося йти. Він дістав кисет і люльку.

— Про цю печеру знаємо тільки я та мій пайовик. Думали робити тут бринзу, але дуже крута гора. І стежечка вузька. Поки дотягнеш барило з бринзою або з молоком, то й язика висолопиш. А ще й паскудна ласочка десь тут завелась...

— Височенько, — погодився гайдук. — А для мене вдвічі.

— То тобі сьогодні так здалося. Хай-но трохи оклигаєш, будеш багаті, як те ягня,— сказав Петро Бурунсуз і раптом перевів мову на інше: — Ти такий молодий... а себе не жалієш. Певно, не з доброго життя гайдуком став? Бідували вдома?

— Та ні, — заперечив Тодор. — Батько в мене заможний, бай Петко. Має свій трактир, і сукном торгує, та хіба це головне? Не можна так далі жити...

— Як? — Вівчар нічого не второпав.

— Та так... Як худоба. Коли кожен турок тобі різник... Свобода дорожча за гроші.

Останнє слово знову нагадало Бурунсузові про ту половину дукатів, яку мав незабаром віддати Тодорові, але він і тепер побоювся ризикувати й лише глибокодумно сказав:

— Свобода свободою, але й без грошей не проживеш.

Далі Бурунсуз тільки пахкав люлькою та мовчав, і поки Тодор доводив йому перевагу свободи над багатством, він зробив для себе нове відкриття: хвалить свободу, а дукати береже...

І вирішив поводитися ще обережніше.

4

Бурунсузовим пайовиком був уже досить підтоптаний чоловік, ріденька борідка якого поруділа й закучерявилася від сонця. Що далі він старів, що дужче втомлювались його ноги на стрімких кручах, то невідомішим ставав язик. Якщо дідок не розмовляв з вівчями, то або кричав на пса, або картав сам себе за давноминулі й усіма забуті речі.

З його приходом Бурунсуз трохи повеселішав. Старий багато дечого розповів, і в кожній події знаходив щось кумедне. Затримався на день, бо в селі був похорон: помер його давній друг, товариш парубоцьких років Кольо Гега... Балакали жінки, що Кольо косив на левадах, а тоді ліг під поповим горіхом і заснув. Аж тут піп нагодився. Побачив Гегу під горіхом на сирій землі і вирішив розбудити, щоб той не застудивсь. Нахилився над Гегою, волохатий і рудий, а Гега, як прокинувся, то тільки раз і гикнув. Певно, нечиста сила привиділася... Пропав чоловік. Уже й поховали. Стара Гегиха голосить і кліяє попа, а той співає, на те він і піп. Кумедія та й годі! Сміх і гріх... Пропав чоловік ні за цапову душу. Ну, та хоч поплакати було кому, а хто поплаче за тими хлопцями?

Бурунсуз не зрозумів:

— За якими... хлопцями?

— Та проходили тут якісь гайдуки. Турки хваляться, ніби винищили всіх. Кажуть, отаманова голова й досі стримить на майдані в Тернові.

— Хто тобі казав?

— Наші дядьки були там і самі бачили.

Бурунсуз довго зважував новину, а ввечері відніс Тодорові барильце води, хліба з салом і довго його розпитував. Бурунсуза цікавило одне: скільки отаманів мають повстанці. Після того не з'являвся в печері чотири дні — їздив аж у Дрянново, мусив сам перевірити принесену напарником новину. Дрянновці вже встигли побувати в Тернові й на власні очі бачили голову Хаджі Димитра на міському майдані. Отаман бився до останнього. Повстанці поклали багату турків. Ходили чутки, начебто басурмани по цей і по той бік Балкану перегризлися за почесне право взяти голову повстанського ватажка. Такі подробиці не дуже цікавили Бурунсуза. Очі його хижо спалахували тільки тоді, як сказали, що русенський валія заплатив за голову отамана десять дукатів.

Повернувшись із Дряннова, Бурунсуз кілька днів не зважувався навідати свого гайдука. Боявся, що той відгадає його лихі думки. Лише на четвертий день подався він до печери, взявши під пахву сокиру. Тодор виліз із печери й сидів під кущем, дивлячись на вже погаслий захід. Він швидко видужував і набирався сил. Ще якихось два тижні, і він попрощається й з вівчарем, і з цими горами; не знав гайдук одного: куди звідси податися? Чи шукати загін, чи й справді перепливати через Дунай у Румунію, як того хотів його старший брат. Минулого разу Тодор зробив по-своєму й поплатився за легковажність, потрапив під турецькі кулі в останньому бою, коли чета досить далеко відірвалась од переслідувачів, прямуючи в гори. Тож мусив бодай тепер виконати братову волю й перебратися через Дунай.

Унизу на стежці почувся кроки, вони вивели Тодора з глибокої задуми. Незабаром почувся й заспокійливе кахикання вівчаря.

Бурунсуз привітався й сів поряд. У густій сутіні Тодор не бачив його очей. Несподівано сокира вислизнула з-під пахви вівчаря й лунко вдарилась лезом об камінь. Тодор запитав:

— Це ти ходив до лісу?

— Врубав трохи дровець, а тоді думаю: дай-но віднесу сокиру сюди... Може, коли й тобі придасться. Воно то є пістоль, та чи багато користі від самого пістоля... Та й стріляти небезпечно — іще хто почує. А якщо когось нечиста принесе, то зможеш і самою сокирою впоратися. Так я кажу?.. А ще треба вистежити і вбити оту ласку, бо то капосний звірок. Зарубай сокирою...

Бурунсуз говорив і говорив, подумки картаючи себе за необачність: і цього разу не вийшло — й знову через клятву сокиру... Тепер доводилося чекати наступного дня. А може, це й на краще? Молодий гайдук втратив пильність і вже не стеретиме кожен його рух.

Попереду були ще цілі тижні, час працював на вівчаря.

Тодор слухав його балаканину. Страх потроху вицухав, хоча брязкіт сокири неприємно різонував слух, нагадав ту недалеку ніч... Дразливий звук повільно розтанув у холодному повітрі.

Але Бурунсузові слова заспокійливо дзюрчали під буковим кущем, поволі заглушаючи тривогу. Бурунсуз і справді добре зробив, принісши сюди сокиру, бо що таке пістоль? Коли хтось пробереться до печери, одним пострілом себе не захистиш. А сокира...

Тодор випростав хвору ногу й уже спокійніше глянув на ледь видиму постать вівчаря, яка бовваніла у темряві.

— Що кажуть у селі, бай Петко?

— Нічого не кажуть. Ваші гайдуки накивали п'ятами: жоден турок не знайде й не дожене.

— Невже так ніде й не наразились на шахибузуків?

— Ні! — Голос і цього разу не зрадив Бурунсуза.

Тодор проказав:

— Слава богу. — Але відповіді не діждався й замовк. Бурунсуз помацки ввійшов до печери, взяв барильце й побовтав у руках...

— Принесу свіжішої водички, ця вже трохи тхне...

Він обернувся і зник на стежці понад урвищем, а дрібні камінчики ще довго сипалися з-під його постолів, падаючи десь там унизу в гниле торішне листя. Тодор давно звик до цих шумів і думав про своє. На небі висипали рясні зорі, а серце стискалось од неясних передчуттів. Щось мало статися з товаришами, бо останнім часом Тодорові снилися лихі сни: начебто назирці за братом ідуть чорні собаки...

У лісі над скелею зашелестів холодний нічний вітерець. Тодор зітхнув і роззірнувся. Місяць підбився досить високо й нагадував червоний дукат, а може, пляму гарячої крові. Збоку насувалася важка хмара, яка ось-ось мала проковтнути дукат, але він увесь час вислизав із її пащі. Та хмара врешті наздогнала його, проковтнула, і паща її зайнялася темним вогнем, неначе місяць спливав кров'ю. Так само спливав кров'ю й Александр, якого куля наздогнала в Караїсенських виноградниках. Перша жертва перших боїв. Це був гарний хлопець, наймолодший серед усіх. А скільки було потім... І земля спрагло вбирала в себе їхню гарячу кров, як ота хмара червоний жар місяця. Все повторювалось і в людському житті, тільки ж місяць вирветься з полону хмар, а хлопці більше не встануть, бо в їхніх жилах струмує не примарна місячна кров, а справжня людська...

Вівчар уже повертався. Тодор чув, як він важко ступає й камінчики з шерхотом сипляться з-під його постолів у прірву. Глухо хлюпала в барильці свіжа вода.

— Нічого не видно, хоч в око стрель... А ще й місяць за хмару сховався. Коли б не пішов дощ...

— Місяць показує на вітер.

— Ти місяцеві не дуже вір...

Вони довго мовчали, ховаючи в темряві свої очі та свої думки.

До колиби Бурунсуз пішов далеко попівночі.

5

В'юнка ласочка таки вподобала собі густий буковий куш, який закривав отвір Тодорової печери. Коли надходив день, вона вихоплювалася з хашів і зникала аж до вечора. Та тільки перші сутінки виповзали з печери і поволі сунули в яр, щоб згодом заповонити всю долину, хитра ласчина мордочка знову з'являлася в гушавині. Від такого суєсідства Тодорові спочатку було трохи моторошно. Він багато наслухався всякої всячини про цього підступного звірка. Якось рідний Тодорів дід їхав до шаповальні й мало не переїхав кубло з ласченятами, але вчасно вгледів його й переніс під розлогий куш. Незабаром побачив і стару ласку, яка шастала довкола, шукаючи своїх дітей. Дід розпріг воза коло шаповальні й повісив цеберку з харчами під стріхою. Він довго валяв сукно, потім вийшов перепочити, глянув — аж цеберка гой-

дається, хоч вітру й нема. Дід тільки хотів був подивитись, хто то нишпорить у харчах, коли раптом звідти вискочила руда ласка й причаїлась коло ярма, щоб стрибнути дідові межі очі. Дід, проте, не злякався, а пішов під отой розлогий куш, куди переніс кубло з ласченнями; ласка побачила своїх малят і облишила діда. Вона вилізла з хашів тільки тоді, як дід сів полуднувати, потім враз підскочила й перекинула горщик із юшкою просто в траву, не давши дідові й покуштувати. Дід аж тоді збагнув, що ласка перед тим наплювала в юшку отрути. Скільки в тих розповідях правди, Тодор не знав, але забобонний страх перед прудким звірям лишився в нього з самого дитинства.

Ласка зовсім нечутно вилазила з-під куша, спинялась на стежці й пильно зазірала в темний отвір печери. На рудій плескатій мордочці зухвало зблискували намистинки оченят, черевце біліло в сутінках... Цей насторожений допитливий погляд спочатку бентежив молодого гайдука, але людина з часом до всього звикає. Тварина теж. Ласка поступово призвичаїлася й перестала навіть помічати Тодора, спокійнісінько бігала повз нього до печери й назад, і хлопець не раз бачив, як у зубах у неї сіпається напівзадушений кажан. Кажани жили десь всередині печери, він тільки вгадував їх нечутний лет; ці таємничі істоти вилітали на полювання звечора й вертались удосвіта. В такому істотному сусідстві Тодор і жив. За місяць він остаточно видужав і міг би вже йти на пошуки своїх товаришів, але не зважувався: чекав, що старший брат ось-ось прийде по нього, бо нібито переказував через якихось габровських купців, що незабаром завітає в гості. Так брехав Тодорові Бурунсуз.

Вівчар приходив до печери пізно ввечері, й гайдук нетерпляче його виглядав, а розмови їхні точились увесь час навколо повстанського загону: хтось бачив чету отам і там, отам і там люди чули стрілянину, оте й оте казав старший брат, отакій і такий привіт переказував Тодорові. Молодий гайдук радів, зранене тіло його наливалось силою, а в серці міцніла надія незабаром побачити брата і всіх товаришів. Бурунсузові розповіді давно приспали в ньому сумніви й підозри, Тодор давно забув і про ту тривожну ніч, і про сокиру за дверима, куди тяглася вівчарева рука. Він навіть сердився на білогрудку ласку, яка не хотіла визнавати вівчаря: побачивши його, вона скручувалась в клубок, холка в неї натовбурчувалась, а очиці спалахували лютим вогнем. Вони зненавиділи одне одного з першої ж зустрічі: коли вівчар замахнувся на неї сокирою і мало не вбив.

Листя букового куша ледь помітно блякло, Тодор знав, що наближається осінь. Нижня порость уже бралась іржавим ряботиннячком, яке поволі підіймалося на куш. Ночі теж стали холодні, а тіні в яру, набравши рудувато-чорного кольору, нагадували домоткане сукно, фарбоване вовчою ягодою. Місяць такими ночами або ховався за горби, або й зовсім не сходив.

Наближався Чесний Хрест, коли гайдуки розходяться на зиму по домівках, і Бурунсуз поспішав; тоді Тодора не втримаєш у печері жодними плітками та побрехеньками. Від однієї думки про те, що мало статися, в жилах у Бурунсуза холола кров, але він знову згадував про золото, яке мав понести з собою гайдук, і рішучість псверталася до нього. Адже то стільки дукатів!..

Та потім думка поверталась до отамана. А що коли Хаджі Димитр живий? Після першої чутки пішли інші розмови: нібито отаман утік, зібрав нову чегу й знову блукає ярами та долинами.

Ці балачки стримували вівчаря, він ніяк не міг зважитися здійснити свій задум. Тепер він себе картав, що місяць тому сам не з'їздив до Тернова, повіривши чужим словам... Повірив, а тепер нічого до пуття не знає. Якби ж то знаття... Але розум у людини кущий, мов той вівчарський сірячок: натягнеш на голову — мерзнуть ноги, укриєш ноги — голова під дошем...

Бурунсуз радніший був не квапитись, але час підганяв.

І він наважився.

Коли Тодор угледів його з-за букового куща, в руках у Бурунсуза була паляниця та вузлик із бринзою. Тодор навіть привітатися забув.

— Що там нового?

— Переказував твій брат, щоб ти збирався.

— Куди?

— Ген на ту гору... Казав, удосвіта підуть до Сербії. Я тебе проведу...

— То рушаймо ж!

— Маємо час. Повечеряй, а тоді й... — сказав Бурунсуз і простяг йому хліб та бринзу. — Дорога неблизька... Попоїж трохи... А тоді й...

Тодор узяв принесене, розв'язав вузлик із бринзою й заходився вечеряти під буковим кушем. Темрява щільно замурувала вихід печери, але він до цього давно звик — сидів і мовчки жував черствий окраєць, мандруючи в думках гірськими стежками, сходячи на стрімкі кручі — десь там його брат і товариші. Тільки зайде сонце, тільки на полонинах зблищить роса, — і він обніме свого старшого брата, припаде йому до грудей. Мабуть, Димитр побував і вдома — не міг же він обминати батьків дім, ідучи з хлопцями повз рідне місто, адже стара мати слаба, побивається за синами... Коли Тодор лаштувався в похід, вона дала йому на щастя трісочку з хреста господнього. Сини пішли в бій, а ньенька лишилася сама самотою, висохла вся й зморщилася від гірких сліз, мов печеричка...

— Ти знову завівся з тим звірям, бай Петко?

— Хай йому чорт, не можу на нього дивитися. Був би зарубав, та сокира схибила.... Вже ж колись не схибить...

— Дай ти їй спокій, хай собі живе.

— Я таки вб'ю її сьогодні. Ось лише вистромиться з куща — сам побачиш... — Голос у Бурунсуза був хрипкуватий і глухий, але Тодор уже його не слухав, знову полинувши думкою в рідний дім, до старої ньеньки. Він теж перед нею трохи завинив, адже наймолодший син мусить доглядати матір, а він подався за братами в ліс...

Раптовий удар перекинув Тодора долілиць, у мізку спалахнув жаккий вогонь, та його вмить залляв нічний морок, черства паляниця впала й покотилась у прірву поза кушем, але він уже нічого не чув і не бачив. Тільки люті очиці ласки зблиснули на закривавлену сокиру вівчаря.
